

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

ПАРШАК Сергій Анатолійович - ад'юнкт докторантури та ад'юнктури Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.121(477)

В статті розкривається сутність механізму забезпечення прав учасників кримінального судопроизводства. Визначено три його форми: 1) створення умов для належної реалізації особою своїх прав; 2) охорона прав; 3) захист прав. Кожній формі механізму надано процесуальну характеристику. Вказано, що створення умов для реалізації особою прав є першочерговою умовою в процесі їх забезпечення. Визначено основні напрями діяльності посадових осіб, які здійснюють кримінальне судопроизводство, або беруть участь в ньому, в створенні умов для реалізації особою своїх прав. Надано авторське визначення механізмів охорони прав і захисту прав, проаналізовано їх зміст.

Ключові слова: права людини, учасники кримінального провадження, механізм забезпечення прав, реалізація прав, охорона прав, захист прав.

Стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Реалізація принципів правової держави, визначених у Конституції України, є гарантією забезпечення прав і законних інтересів особи. Законодавство, що регулює порядок здійснення кримінального провадження, має забезпечувати не лише невідворотність покарання, а й гарантувати належне дотримання прав людини у кримінальному процесі, повагу до її особистості.

Дослідженням питань забезпечення прав учасників кримінального процесу за-

ймались такі видатні вчені, як В.Д. Адаменко, Ю.П. Аленін, С.А. Альперт, М.В. Вітрук, Ю.М. Грошев, В.М. Корнуков, Е.Ф. Куцова, В.З. Лукашевич, П.А. Лупинська, В.Т. Маляренко, Є.Г. Мартинчик, Я.О. Мотовіловкер, І.А. Петрухін, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.М. Трофименко та інші. Вказані та інші науковці зробили вагомий внесок у дослідження проблеми забезпечення прав учасників кримінального провадження, але єдиного розуміння вказаного поняття до цього часу вченими не розроблено. Разом з тим наповнення правозахисної функції нашої держави новим змістом у зв'язку з прийняттям у 2012 році КПК України вимагає теоретичного аналізу проблем, пов'язаних із захистом прав людини. Метою даної статті є надання характеристики механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, визначення його форм, а також розкриття значення даного механізму у контексті правозахисної функції держави.

Механізм забезпечення прав людини можна розглядати як явище правової системи, що включає в себе певні підсистеми, елементи, складові конструкції. Тому для розуміння сутності механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження необхідно розкрити зміст його форм і, відповідно до цього, сформулювати комплексне розуміння даного механізму. Необхідність дослідження даного питання полягає у тому, що кожна форма механізму забезпечення прав і свобод особи спрямована на досягнення власної цілі та завдання. Тому лише при

сукупному аналізі форм забезпечення можна зрозуміти внутрішню побудову механізму забезпечення прав та, відповідно, його функціональне призначення.

У правовій науці немає єдиного розуміння щодо форм забезпечення прав особи. У теорії права найбільш поширеною є точка зору О.Ф. Скакун. Функціональне розрізнення механізму соціально-правового забезпечення прав людини, на думку автора, формує відповідні підсистеми – механізми реалізації, охорони, захисту прав. Механізм реалізації прав і свобод людини включає заходи, придатні для створення умов реалізації прав і свобод, а складові його гарантії являють собою відповідні умови і засоби, що сприяють реалізації кожною людиною прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України. Друга підсистема – механізм охорони прав – включає заходи з профілактики порушень прав, свобод і обов'язків людини, здійснюючи при цьому функцію превенції протиправних дій. Третя підсистема – механізм захисту прав – включає заходи по відновленню порушеного правового статусу, залученню порушників до юридичної відповідальності [1, с. 229]. Схожу точку зору висловлює К.Г. Волинка. Під формами забезпечення прав і свобод особи автор розуміє зовнішні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення прав і свобод особи, спрямовані на перетворення закріплених в законі прав і свобод у дійсність. Ними виступають забезпечення реалізації прав і свобод особи, забезпечення охорони прав і свобод особи, забезпечення захисту прав і свобод особи [2, с. 3]. Власну думку щодо механізму забезпечення прав висловлює В. Темченко. На його думку, до форм забезпечення прав і основних свобод людини слід віднести заохочення, здійснення чи реалізацію, імплементацію та захист [3, с. 84]. Вважаємо дану точку зору дискусійною, оскільки імплементація прав виходить за межі формулювання механізму забезпечення прав людини.

При визначенні форм забезпечення прав учасників кримінального провадження неможливо не навести точку зору В.С. Шадріна, який зробив висновок, що забезпечення прав має комплексний характер і охоплює усі форми прихильності учасникам проце-

су у здійсненні прав, у тому числі: інформування особи про володіння правами та їх роз'яснення; створення необхідних умов щодо повноцінної реалізації прав; охорону прав від порушень; захист прав; поновлення порушених прав [4, с. 40]. Слід прийняти до уваги дану позицію та визнати, що зазначені форми дійсно можна розглядати як складові конструкції механізму забезпечення прав. Проте, на нашу думку, інформування особи про володіння правами є засобами, що створюють умови для належної реалізації учасником процесу своїх прав.

Проаналізувавши вищевказані та інші наукові точки зору, можна зробити висновок, що вчені у механізмі забезпечення прав людини виділяють різні його форми, такі як «гарантування», «заохочення», «захист», «охорона», «реалізація», «здійснення», «дотримання», «юридична допомога», «визнання», «відновлення», «імплементація», «закріплення» тощо. Разом з тим бажаво висловити власну точку зору на дане питання. На нашу думку, механізм забезпечення прав учасника кримінального провадження включає такі форми:

- 1) створення умов для належної реалізації особою своїх прав;
- 2) охорону прав;
- 3) захист прав.

Виділення у механізмі забезпечення прав людини трьох самостійних форм обумовлено наявністю різних цілей, що реалізуються під час здійснення прав людини, і, відповідно, використанням різних засобів для досягнення цієї мети. Враховуючи те, що кожна форма механізму забезпечення прав і свобод особи спрямована на досягнення власної цілі, слід надати більш широке тлумачення кожній з зазначених форм. Це необхідно для системного розуміння цільової направленості механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження.

Першою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є створення умов для належної реалізації особою своїх прав. Необхідно наголосити, що сутність створення умов для реалізації прав суттєво відрізняється від самого процесу реалізації. Якщо реалізацію прав у широкому значенні можна визначити як процес

здійснення особою своїх прав, то створення умов для реалізації прав – це процес, що здійснюється посадовими особами або державними органами з метою допомоги особі у їх реалізації.

За визначенням Л.Д. Воєводіна, реалізація прав і свобод може виражатися у формі фактичного праволодіння, користування, розпорядження ними, або у захисті, поновленні прав у випадку їх порушення [5, с. 224–225]. Фактичне володіння основними правами та свободами, на думку вченого, завжди передує користуванню ними, оскільки не можна користуватися тим, чим не володієш. Будь-яке право містить не один, а декілька варіантів можливої поведінки, і кожним із них особа може скористатися. Відповідно до Основного Закону вона завжди володіє великими правовими можливостями, що у певний момент використовує. У цьому сенсі володіння як форма перетворення суб'єктивного права у життя виступає самостійно. Якщо розглядати зміст прав та свобод людини в повному обсязі, то володіння ними супроводжується користуванням. Разом з тим, у багатьох випадках, володіння правами складно відділити від користування ними.

Проаналізувавши вищевказані точки зору, підкреслимо, що механізм реалізації прав особи не можна ототожнювати із механізмом забезпечення прав, і, крім того, розглядати їх як частину та ціле. Оскільки однією з цілей механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є надання можливостей особі належно здійснити надані їй права, а не визначити, яким чином вона буде ними користуватися та розпоряджатися.

Створення умов для реалізації особою своїх прав – це першочергова умова у процесі забезпечення. Визначити повний перелік усіх засобів, що втілюють у реальність даний процес, неможливо. Разом з тим, на нашу думку, основні напрями у діяльності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, або приймають у ньому участь, у створенні умов для реалізації особою своїх прав такі: 1) роз'яснення учасникам кримінального провадження їх прав і порядку їх реалізації, а також сприяння більш глибокому осмисленню особою своїх прав (наприклад,

обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду роз'яснити права підозрюваному, обвинуваченому); 2) дотримання прав особи як з боку посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, так і з боку інших учасників процесу (наприклад, обов'язок слідчого або прокурора повідомити підозрюваного про завершення досудового розслідування та надати доступ до матеріалів досудового розслідування); 3) утримання від порушень прав і свобод особи (наприклад, заборона піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню); 4) надання особі реальної можливості для реалізації прав (наприклад, обов'язок уповноваженої службової особи, що здійснила затримання, надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи); 5) надання допомоги з боку слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, захисника у реалізації прав і свобод учасниками провадження.

Другою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження, на нашу думку, є охорона прав особи. Як визначено у ст. 2 КПК України, одним з основних завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод та законних інтересів його учасників. Положення щодо охорони прав людини також закріплені й у Основному законі України. Зазначеним питанням присвячена велика увага не лише у національних нормативно-правових актах, а й у міжнародних актах щодо захисту прав людини. Основні з них такі: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином та інші.

Слід визнати, що серед вчених так і не склалося єдиного розуміння щодо сутності охорони прав і свобод людини. Разом з тим вважаємо, що слушною є думка В.В. Радзієвської, яка під охороною визначає правові межі, що встановлюються відповідними ор-

ганами (органами державної влади, місцевого самоврядування, власне громадянами, зокрема), які направлені на попередження (превенцію) порушення прав і свобод. Охорона кожного права існує постійно і має на меті забезпечення дії права. Отже, охорона прав і свобод – це стан правомірної їх реалізації під контролем соціальних інститутів, але без їх втручання [6, с. 151]. Розкриваючи сутність завдань кримінального провадження, автори науково-практичного коментарю КПК України охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження тлумачать як забезпечення необхідних умов для здійснення прав, свобод і задоволення законних інтересів, їх недоторканності та непорушності за допомогою чіткого урегулювання кримінальних процесуальних відносин та прийняття заходів правового характеру з метою недопущення порушення прав учасників кримінального провадження [7, с. 7].

З урахуванням вищевикладеного, слід визначити, що під охороною прав і свобод людини розуміється діяльність, спрямована на попередження та недопущення порушень прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Основними видами даної діяльності можна назвати надання правової допомоги захисником, процесуальне керівництво прокурора за досудовим розслідуванням, судовий контроль.

Третьою формою механізму забезпечення прав учасника кримінального провадження є захист прав особи. Поняття «захист прав людини» стає однією з найбільш поширених юридичних конструкцій не тільки в сучасному українському законодавстві, але і в науковій літературі як теоретичного, так і галузевого характеру. Це обумовлено, перш за все, розвитком і поглибленням правозахисної спрямованості самого законодавства і практики його застосування. Як підкреслюється у науковій літературі, саме захист прав людини і громадянина одержує яскраве вираження у правовій державі через все розмаїття здійснюваних державних функцій і конкретних видів діяльності [8, с. 46].

І.В. Берестовський функцію захисту прав людини і громадянина визначає як систему заходів демократичної, соціальної, правової

держави спрямовану на недопущення порушення існуючих прав (їх попередження, контроль і нагляд за дотриманням прав), а також на підтвердження чи відновлення оскарженого чи порушеного права, що реалізується організаційними й правовими засобами і законним шляхом як органами державної влади і місцевого самоврядування, так і громадськими організаціями з метою нормалізації процесу здійснення прав і свобод особою [9, с. 130]. Як вважає О.В. Пушкіна, категорія «захист» означає окремі процесуальні можливості із захисту порушених прав, стосуються будь-яких прав і свобод незалежно від буквального вживання цього терміна безпосередньо у тексті норм Конституції, а поняття «охорона» вживається для позначення досить широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання, недопущення правопорушень та поновлення прав і свобод у випадку їх порушення та притягнення винних до юридичної відповідальності [10, с. 185].

У юридичній літературі досить тривалий час йде наукова дискусія з приводу визначення співвідношення понять «охорона прав» та «захист прав». Увесь спектр думок можна звести до наступних основних варіантів його рішення: 1) ототожнення понять «захист прав людини» та «охорона прав людини» [11, с. 203–204; 12, с. 6]; 2) визнання за названими поняттями відмінностей, що впливають із специфіки їх включення до більш широкої категорії – «забезпечення прав людини» [13, с. 53; 14, с. 7–8]; 3) поглинання поняття «захист прав людини» більш широким – «охорона прав людини» [15, с. 131; 16, с. 5–36]; 4) заперечення поняття «охорона прав людини» в силу відсутності в ньому спеціально-юридичного змісту [17, с. 17].

Слід визнати, що правові категорії «охорона прав» та «захист прав» дійсно близькі за значенням. Крім того, у правоохоронній діяльності держави ці поняття тісно переплетені. Разом з тим вважаємо, що дані категорії слід розрізняти та розглядати окремо. Поняття «охорона прав» та «захист прав» слід розмежовувати, оскільки вони направлені на досягнення різних цілей та відрізняються способами використання. Охорона прав і свобод людини спрямована на попереджен-

ня та недопущення порушень прав і свобод кожного учасника кримінального провадження. Захист прав здійснюється при порушенні прав, погрозі порушення, або при перешкоді їх здійсненню.

Вказане означає, що не можна ототожнювати ці різнопланові категорії, оскільки «охорона прав» в юридичному сенсі означає статичний стан норм права, що спрямований безпосередньо на попередження порушень прав учасників кримінального провадження. Порушення цих прав веде до динамічного стану реалізації права на захист. Тобто до захисту прав громадяни вимушені звертатися лише тоді, коли порушені їх права чи інтереси, що охороняються законом.

Проводячи аналіз наукової літератури, можна прийти до висновку, що поняття захист прав людини більшість сучасних науковців розглядає саме через призму відновлення порушених прав [18, с. 205; 19, с. 11]. З такою точкою зору можна погодитись, оскільки поняття «захист» вказує на наявність загрози. Захист у будь-якому його значенні пов'язаний з відображенням реальної чи потенційної небезпеки. Не потребує захисту те, що не схильне ніякому ризику. Отже, будь-які згадки про захист прав людини неодмінно припускають відповідний контекст: порушення, применшення, обмеження цих прав. Захист, зрозуміло, являє собою ту чи іншу форму протистояння цим процесам. Таким чином, захист прав людини слід відрізняти, з одного боку, від простої реалізації прав людини шляхом їх використання, з іншого боку – від діяльності компетентних органів щодо нормативно-правового (законодавчого або підзаконного) закріпленню самого змісту прав людини, а також допоміжних механізмів їх реалізації.

Вважаємо, що захист прав людини являє собою реагування на конкретні загрози та обмеження. Необхідно уточнити характер цих загроз, зокрема, якими вони можуть бути – реальними чи потенційними. У першому випадку захист прав людини – це діяльність, яка може починатися лише після того, як фактично відбулося порушення; у другому випадку – допускається можливість превентивного захисту.

З урахуванням вищевикладеного зазначимо, що захист прав учасників криміналь-

ного провадження – це діяльність, яка полягає у недопущенні порушень прав особи (у разі погрози порушення прав чи при перешкоді їх здійсненню), або у формі відновлення порушених прав, що направлена на повну реабілітацію прав особи, відшкодування їй завданої шкоди, а також притягнення винної особи до юридичної відповідальності.

Отже, вважаємо, що ефективність діяльності держави у сфері кримінального судочинства полягає у тому, що вона не тільки проголошує права людини, а й забезпечує необхідним механізмом їх реального здійснення. Цей механізм охоплює процес, починаючи з моменту створення умов для належної реалізації особою своїх прав, після трансформується в охорону прав кожного учасника кримінального провадження, та у разі порушення, або погрозу порушення даних прав – у захист прав. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розглядати як динамічну систему правових засобів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство або залучаються до нього. Саме завдяки даній діяльності відбувається реалізація, охорона та захист прав учасників кримінального провадження.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
2. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – К., 2000. – 17 с.
3. Темченко В. Поняття та зміст форм забезпечення прав людини і основних свобод у міжнародних та правових актах / В. Темченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 82–84.
4. Шадрин В. С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений / В. С. Шадрин. – Волгоград : Изд-во Волгогр. юрид. ин-та МВД России, 1999. – 228 с.
5. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособ. / Л. Д. Воеводин. – М. : Изд-во МГУ, Издат. группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 304 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається сутність механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Визначено три його форми: 1) створення умов для належної реалізації особою своїх прав; 2) охорона прав; 3) захист прав. Кожній формі механізму надано процесуальну характеристику. Вказано, що створення умов для реалізації особою прав це першочергова умова у процесі їх забезпечення. Визначено основні напрями у діяльності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження або приймають у ньому участь, у створенні умов для реалізації особою своїх прав. Надано авторське визначення механізмів охорони прав та захисту прав, проаналізовано їх зміст.

SUMMARY

The article reveals the essence of the mechanism of ensuring the rights of participants in the criminal proceedings. Its three forms are identified: 1) creation of conditions for the proper implementation of his or her rights; 2) guarding of the rights; 3) protection of the rights. Each form of procedural mechanism is provided with response. It was indicated that the creation of conditions for the realization of his or her rights is a priority of the condition in the software. The main directions in the activities of officials, public bodies that carry out the criminal proceeding or participate in it are determined to create the conditions for the realization of his or her rights. The author's definition of mechanisms to protect the rights and protection of the rights is determined, their content is analyzed.

6. Радзієвська В. В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина» / В. В. Радзієвська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 3. – С. 149 – 152.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

8. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрямок сучасного правознавства / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – №1. – С. 45–51.

9. Берестовський І. Захист прав людини і громадянина як функція української держави / І. В. Берестовський // Науковий вісник НАВС. – 2011. – № 4. – С. 124–131.

10. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини і громадянина в Україні : теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О. В. Пушкіна. – К.: Логос. 2006. – 416 с.

11. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 230 с.

12. Парфенова М. В. Охрана конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в досудебных стадиях уголовно-

го процесса России / М. В. Парфенова. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 184 с.

13. Иванов О. В. Защита гражданских прав как правовой институт и как научная проблема / О. В. Иванов // Вопросы советского государства и права : тр. Иркутск, ун-та. Т. XIV. Сер. «Юридическая». – Иркутск, 1967. – Вып. 8. Ч. 3. – С. 41–55.

14. Кожевников С. Н. Меры защиты в советском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1968. – 18 с.

15. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1987. – 294 с.

16. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона / Л.О. Красавчикова. – М. : Юрид. лит., 1983. – 160 с.

17. Шубина Т. Б. Теоретические проблемы защиты права : дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.01. – Самара, 1997. – 228 с.

18. Гасанов К. К. Конституционный механизм защиты основных прав человека : монография / К. К. Гасанов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2004. – 431 с.

19. Назаров В. В. Аспекти забезпечення органами досудового слідства, прокуратурою, судами конституційних прав і свобод громадян / В. В. Назаров // Криміналістичний вісник. – 2007. – № 1. – С. 11–18.